

KAZAKÇA RUSÇA DİL İLİŞKİLERİNİN EDİLGENLİK KATEGORİSİNE ETKİSİ*

Serap PILGIR**

Öz: Bugün geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk dillerinin pek çok üyesi bulunmaktadır. Bu üyeler aynı dil ailesinden olmalarına rağmen birbirlerinden farklılaştıkları noktalar vardır. Bazen bu farklılıkları açıklamak için Türk dillerinin yayıldıkları coğrafyalarda çeşitli dillerle kurdukları dil ilişkilerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Kazakça üç yüzyıla yakın bir süredir Rusça ile etkileşimde bulunmaktadır. Coğrafi, ticari, siyasi vb. çeşitli sebeplerle Kazak ve Rus toplumu ve dolayısıyla dilleri arasındaki bu uzun soluklu etkileşim iki dilliliği de beraberinde getirmiştir. İki dillilik, Rusça ve Kazakça arasındaki ilişkiyi daha da derinleştirerek baskın dil konumundaki Rusçadan Kazakçaya çeşitli dil bilgisel düzeylerde kopyalamaların yapılmasını arttırmıştır. Basit sözcük kopyaları en kolay kopyalanan katman iken biçim bilimsel ve söz dizimsel unsurların kopyalanması yoğun bir dil ilişkisine işaret etmektedir. Bugün Kazakçada Rusçadan yapılmış pek çok genel ve seçilmiş kopyaların olması dil ilişkisinin yoğunluğuna işaret etmektedir. Bu makalede dil ilişkileri bağlamında Rusçanın Kazakçadaki edilgenlik kategorisini ne derece etkilediği ve ne gibi farklılıklara sebep olduğu incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kazakça, Rusça, edilgenlik, dil ilişkisi, seçilmiş kopya, anlam bilimsel edilgenlik

The Effect of Kazakh Russian Language Contacts on The Category of Passive Voice

Abstract: As it is known, there are many members of Turkic languages spread over a wide geography today. Although these members are from the same language family, there are points where they differ from each other. In explaining these differences, it is necessary to consider the language contacts they have established with different languages in different geographies. Kazakh has interacted with Russian for nearly three centuries. Due to several reasons such as geographical, commercial, political, etc., this long-term interaction between Kazakh and Russian society and therefore their languages has brought bilingualism. Bilingualism has deepened the relationship between Russian and Kazakh, increasing the copying from Russian, the dominant language, into Kazakh at various grammatical levels. While simple lexical copies are the most easily copied layer, the copying of morphological and syntactic elements indicates an intensive language contact. The fact that there are many general and selective copies made from Russian in Kazakh today indicates the intensity of the language contact. This article analyses to what extent Russian affects the passive category in Kazakh in the context of language relations and what differences it causes.

Keywords: Kazakh, Russian, passive voice, language contact, selective copy, semantic passive voice

Giriş

Fiiller anlam bilimsel olarak bir cümledeki iş, oluş ve hareketi belirten sözcükler olarak tanımlanırken biçim bilimsel olarak kişi, sayı, zaman, kip, görünüş, olumsuzluk gibi kategorileri alabilen sözcükler şeklinde ifade edilebilir. Ancak bu tanımlamalar fiillerin cümledeki önemini vurgulamak için yeterli değildir. Fiiller; istemlerinde yer alan öge sayısı, bu ögelere tayin ettikleri anlamsal roller, durum, hareket, oluş vb. bildirmeleri, kılışsal, görünüşsel vb. özellikler bakımından değişiklik göstermektedir. Cümlelerin en önemli ögesi olan fiillerin sahip oldukları bu özellikler, dilbilimde edilgenlik vb. biçim-söz dizimsel olaylardaki farklılık ya da düzensizliklerin açıklanmasında belirleyici rol oynamaktadır.

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde, Prof. Dr. Emine Yılmaz danışmanlığında hâlen devam etmekte olan “Kazakça Rusça Dil İlişkileri” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı - Ankara/Türkiye, e-posta: srplgr90@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1036-1518.

Fiiller, istemleri çerçevesinde belirtme durum ekli ya da eksiz bir nesnenin (dolaysız nesne) var olup olmaması bakımından geçişli ya da geçişsiz olarak sınıflandırılmıştır. Geçişsizleştirme ve geçişlileştirme durumları da cümleye belirtme durum ekli ya da eksiz bir nesnenin dâhil olması veya çıkartılması üzerine oturtulmuştur. Yine bu bağlamda eylemin öge sayısında değişiklik yapan edilgenleştirme, işteleştirme, dönüşlüleştirme gibi biçim-söz dizimsel süreçler yüklem geçişsizleştirilme yolları olarak gösterilirken ettirgenleştirme de geçişlileştirmenin bir yolu olarak gösterilmiştir. Yani eylemin geçişlilik ve geçişsizlik durumu biçim birimlere indirgenerek temellendirilmiştir. Oysa eylemlerin geçişli ve geçişsiz olarak iki kutuplu sınıflandırılması yetersiz kalmakta, anlam bilimsel ve söz dizimsel temelleri göz ardı etmektedir. Bu nedenle fiillerin geçişliliği konusunda ara tonlardan da bahsetmek mümkündür.

Hopper ve Thompson, fiilleri sahip oldukları özellikler bakımından bir geçişlilik skalasına yerleştirmiştir. Buna göre katılımcı sayısı, eylemin hareket bildirip bildirmemesi, görünüşü, anlık gerçekleşip gerçekleşmemesi, iradeli olarak yapıp yapılmaması, olumlu ya da olumsuz olması, gerçek ya da gerçek dışı bir olayı bildirmesi, kılıcının hareketin aktarılmasında sahip olduğu potansiyelin yüksek ya da düşük olması, nesnenin eylemden etkilenme derecesi, nesnenin belirli olup olmaması gibi fiillerin geçişliliğini etkileyen çeşitli faktörler fiillerin geçişlilik skalasında yerleştirileceği konumu belirlemede kullanılır. Böylece oluşturulan skala üzerinde fiillerin birbiriyle olan ilişkileri daha belirgin bir şekilde betimlenmiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. Erdem, 1998; Hopper & Thompson, 1980, s. 251-252). Fiillerin özelliklerini yansıtmakta ve söz dizimsel olayları açıklamakta yetersiz kalan ikili bir sınıflandırmadan ziyade fiilleri çeşitli ölçütler temelinde tasnif etmek daha doğru bir yaklaşım gibi görünmektedir.

Geçişsiz olarak nitelendirilen fiillerin dahi geçişlilik dereceleri arasında farklılıklar vardır. Perlmutter (1978) ortaya koyduğu Anakkuzatif Hipotezi'nde geçişsiz fiilleri anlam bilimsel açıdan incelemekte ve onları istemleri gereği zorunlu olarak yönettikleri ögeye (özne) atadıkları tematik roller (thematic roles) bakımından iki alt gruba ayırmaktadır. Buna göre *Adam düştü* örneğinde olduğu gibi özne konumundaki ögesi eylemin bildirdiği iş, oluş ve hareketten etkilenen (patient) rolünde olan fiiller anakkuzatif (unaccusative) olarak sınıflandırılırken özne konumunda *Merve ağladı* örneğindeki gibi kılıcı (agent) rolünde bir öge bulunduran fiiller anergatif (unergative) olarak tasnif edilmiştir. Bu tasnif ile geçişsiz fiillerin bir kısmının edilgen yapılabılırken bir kısmının neden yapılamadığına cevap aranmıştır. Buna göre Perlmutter, anergatif diye adlandırdığı fiillerin edilgenleştirmeye izin verirken anakkuzatif fiillerin buna izin vermediğini ileri sürerek bu düşüncesini çeşitli dünya dillerinden örnekler vererek ispat etmeye çalışmıştır. Ancak Türk dilleri bu durumun dışına çıkmaktadır ve öznenin insan olması, cümlede genel bir durumun ifade edilmesi ve eylemin iradeli bir şekilde gerçekleştirilmesi durumunda anakkuzatif olarak adlandırılan fiiller de edilgen yapılabilmektedir (Türkçede geçişsiz fiillerin ayrımı üzerine bk. Erdem & Pilgir, 2017). Bu açıdan yine ikili bir tasniften ziyade anergatif'ten anakkuzatif'e doğru da bir skaladan (Ayrıntılı bilgi için bk. Nakipoğlu-Demiralp, 2001, s. 144) söz edilebilir.

Dil ilişkileri, pek çok ortak özelliği paylaşan Türk dilleri içindeki farklılıkları açıklamak için göz önünde bulundurulmalıdır. Johanson'a göre çeşitli dillerdeki ilişkiye bağlı değişimler son derece derin olabilir ve dildeki her katmanda gerçekleşebilmektedir. Johanson, etkileşim dillerindeki bu değişimleri açıklamak üzere kod kopyalama modelini geliştirmiştir. Johanson'un kopyalama teorisine göre ön koşul iki dilliliktir ve ilişki dilleri sosyal açıdan baskın dil (B) ve zayıf dil (A) olarak ifade edilir. Baskın dilin zayıf dili etkilemesinin (kopyalama) yanı sıra zayıf dil de baskın dili etkileyebilir (karışma). Sosyal baskınlığın çok fazla olduğu durumlarda zayıf dil aleyhine dil değiştirme yani zayıf dilin bırakılıp baskın dile geçilmesi söz konusudur (Johanson, 2007, s. 29).

Teoriye göre kopyalama genel, seçilmiş ve karışık olmak üzere üç şekilde meydana gelebilir. Genel kopyada baskın dile (B) ait bağımsız ya da bağımlı biçim birim bütün yapı özellikleriyle (materyal (ses), anlam, bitişme ve sıklık) zayıf dile (A) kopyalanırken; seçilmiş kopyalarda genel kopyaların aksine baskın dile ait materyal, anlam, bitişme ve sıklık gibi yapı özelliklerinin hepsi değil bir ya da birkaçı zayıf dil tarafından kopyalanır. Karışık kopyalar ise içinde seçilmiş kopyaların da bulunduğu genel kopyaları ifade etmektedir (Johanson, 2007, s. 29-37).

Johanson etkileşim dillerinde değişmesi görece en kolay olan niteliklerden en zor olana doğru bir dayanıklılık skalası oluşturmuştur. Bu skalaya göre dil ilişkilerinde en kolay etkilenen söz varlığıyken biçim bilimsel, söz dizimsel vb. dilbilgisel kategoriler değişime daha dayanıklıdır. İki dil arasındaki ilişkinin yoğunluğu ve süresine göre ilişkinin derinliği de artmaktadır. Böylece dilin kopyalanması nispeten daha zor olan yapıları dahi değişebilmektedir. Bu çalışmayla Johanson'un yukarıda bahsedilen teorisi temelinde Kazakçanın fiil morfolojisi içinde yer alan edilgenlik kategorisi üzerinde Rusçanın etkisi incelenerek bu etkinin Kazakçayı ne dereceye kadar etkilediği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kazakçada Yapısal Edilgenlik

Türk dillerinin tarihi ve çağdaş dönemlerine baktığımızda edilgenleştirici biçim birimler, ünlü ses birimlerindeki birtakım değişimler dışında birbirinden farklılık göstermez. Kazakçada da edilgenleştirici biçim birimler $-(X)n$ ve $-(X)l$ şeklindedir. $-(X)n$ biçim birimi, son hecede /l/ sesi bulunan eylemlerle kullanılırken (*tapsırs al-ın-dı* "sipariş alındı"); diğer durumlarda $-(X)l$ biçim birimi kullanılır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak ünlü ile biten eylemlerden

sonra *-(X)n* değil *-(X)/* biçim birimi eklenir (*orında-l-* “gerçekleştirilmek”). Aşağıda Kazakçada geçişli fiillerin edilgen yapılmasına örnek verilmiştir.

(1) *Dos tabılsa, as tabılmaydı /As tabılsa, dos tabılmaydı.*

“Dost bulunsa aş bulunmaz /Aş bulunsa dost bulunmaz.” (BS, 2010a, s. 315)

(2) *...süylgen sulu gülge kumar bolatının kaydan bilsin*

“...sevilen güzelin çiçeğe tutulduğunu nereden bilsin ki?” (TDTEA, 2004, s. 125)

Geçişlilik derecesi bakımından skalanın yukarısında yer alan *göstermek, yollamak, vermek gibi* çift geçişli fiiller farklı anlamsal roller atadıkları iki nesne alabilirler. Diller, bu fiillerin sahip olduğu iki nesneden hangisini edilgen yapıda özne olarak kullanacağı konusunda farklılık gösterebilmektedir. Örneğin, Fransızcada olduğu gibi bazı diller sadece etkilenen (patient) rolündeki nesnelere edilgen cümlelerin öznesi olarak kullanırken, Yindjibarndi gibi diller yalnızca alıcı (recipient) rolündeki nesnelere edilgen cümlelerin öznesi olarak kullanır. Kinyarwanda gibi diller ise hem etkilenen hem de alıcı rolündeki nesnelere edilgen cümlelerin öznesi olarak kullanır. Diğer bir taraftan Kinyarwanda dili, Çiçeva dili, Madagaskarca, Filipince gibi dillerin edilgen yapıdaki öznesi anlam bilimsel olarak yer (locative) rolündeki öğedir (Keenan & Dryer, 1985, s. 348-350). Bu bağlamda Türk dilleri ve dolayısıyla Kazakça çift geçişli fiillerin edilgen yapılmasında etkilenen rolündeki unsur özne konumuna yerleştirirken; yönelme durum ekli öğede bir değişiklik görülmemektedir. Aşağıdaki örnekler Kazakça çift geçişli fiillerin edilgen yapılmasını örnekendirir:

(3) *Balıktı kölder jeke adamdarga sıylık esebinde berildi.*

“Balıklı göller özel şahıslara hediye olarak verildi.” (TDTEA, 2004, s. 106)

(4) *Қонақтарға туратın бөлмелері көрсетildi.¹*

“Misafirlere kalacakları odalar gösterildi.”

Geçişli ve çift geçişli fiillerin aksine geçişsiz fiillerin özne konumuna yükseltebilecekleri bir ögesi yoktur ve bu nedenle diller bu fiillerin edilgen yapılmasında farklı eğilimler gösterebilirler. Yukarıda da bahsedildiği üzere Perlmutter (1978) geçişsiz fiillerin edilgen yapılmasını bu eylemlerin özne konumundaki öğelerine tayin ettikleri anlamsal rollere dayandırmıştır. Perlmutter’in hipotezine göre özne konumundaki ögesi kılıcı rolde olan fiiller (anergatif) edilgen yapılabilirken; özne konumundaki ögesi etkilenen rolde olan fiiller (anakkuzatif) edilgen yapılamaz. Türk dilleri bu kurala tam olarak uymaz ve dil ilişkilerinin de etkisiyle farklı eğilimler gösterebilir.

Türkiye Türkçesinde “doğmak” fiili geçişsizdir ve Perlmutter’in sınıflandırmasına göre değerlendirildiğinde özne konumundaki ögenin aldığı anlamsal rol bakımından anakkuzatif bir fiildir. Perlmutter’in Anakkuzatif Hipotezine göre bu tür fiillerin edilgen yapılmasına izin verilmez². Ancak, Kazakçada bu fiil “doğurmak” anlamında geçişli (ayrıntılı bilgi için bk. Erdem, 2017) olarak da kullanılır ve “doğmak” anlamında ise hem *tuwuw* hem de edilgen biçimi olan *tuwıluw* “*doğulmak” kullanılmaktadır.

(5) *Men eki bala tuwdım.*

“Ben iki çocuk doğdum* (doğurdum)”

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi Kazakçada *tuwuw* fiili “Kadın çocuk doğurdu” anlamında geçişli olarak kullanılmaktadır:

(6) *Tuwğan kişi öliw üşin tuwadı.*

“Doğan herkes ölmek için doğar.” (BS, 2010b, s. 322)

(7) *Meniñ jubayım Moskvada tuwılğan.*

“Benim eşim Moskova’da *doğuldu (doğdu).” (TDTEA, 2004, s. 150)

tuwuw fiilinin Kazakçadaki edilgen kullanımı, bugün Kazak araştırmacılar arasında da tartışma konusudur. Kimi araştırmacılar edilgen biçimin doğru olmadığını savunurken, kimileri de doğru bir kullanım olduğunu savunur. *tuwıluw* biçiminin doğru olduğunu savunanlar gerekçe olarak çocuğun dünyaya gelirken herhangi bir iradesinin söz konusu olmadığını, dolayısıyla bu fiilin etken biçimini çocuk için değil doğurma eylemini gerçekleştiren anne için kullanılması gerektiğini, çocuk için de bu fiilin edilgen biçiminin kullanılmasının doğru olduğunu öne sürerken; buna karşı çıkanlar *öliw* “ölmek” fiilinde de kişinin bir iradesi olmadığını, fakat edilgen bir kullanımının bulunmadığı için *tuwıluw* biçiminin yanlış olduğunu savunmaktadırlar (Mağavin, 2016; URL-1). Bu fiilin hangi kullanımının doğru olduğu konusundaki tartışmalar, Kazak toplumundaki kullanımında da ikilik yaratmakta olup Kazak ana dili

¹ Yanında kaynak gösterilmeyen örnekler Kazak ana dili konuşurları tarafından teyit edilmiş örneklerdir.

²Anakkuzatif Hipotezine göre bütün anakkuzatif fiillerle kurulan cümlelerdeki özneler aslında nesne konumunda olan ögenin özne konumuna yükselmesi sonucu oluşmuştur. Bir cümle edilgen yapılırken de nesne konumundan özne konumuna ilerleme söz konusudur. Ancak, Özne Konumuna İlerleme Kuralına (1-Advancement Exclusiveness Law) göre hiçbir cümlede birden fazla özne konumuna ilerleme olamayacağı için Perlmutter anakkuzatif fiillerle kurulan cümlelerin dilbilgisel olmadığını savunur (Perlmutter, 1978, s. 166).

konuşurlarından kimisi “dünyaya gelmek, doğmak” için fiilin etken biçimini kullanırken; kimisi de edilgen biçimi kullanmaktadır.

“doğmak” fiilinin kullanımını incelemek için Türk dilinin tarihî dönemlerine ait eserlere baktığımızda, bu fiilin edilgen kullanımına dair bir örneğe rastlanmazken, aksine etken çatıda kullanım örnekleri ile karşılaşılmaktadır.

- (8) ...*kamağın tamuda toğdumuz*
“...hepimiz cehennemde doğduk.” (Tekin, 1976, s. 136, 245)
- (9) *On ay élet<d>i ögüm oğlan tuğdum erin ulgattım.*
“On ay çabaladı annem, oğlan doğdum, erkekçe? büyüdüm.” (Aydın, 2019, s. 109)
- (10) *Oğul tuğdı.*
“Oğlan doğdu.” (Akkoyunlu & Ercilasun, 2018, s. 491)
- (11) *nelük toğdum erki yana ölgeli; nelük küldüm erki sığıt körgeli*
“Ölecek olduktan sonra sanki niye doğdum; ağlayacak olduktan sonra sanki niye güldüm.” (Arat, 2018, s. 274-275)

Yukarıda Eski Türkçe dönemine ait Maytrisimit (8) ile Yenisey Yazıtlarından Altın Köl II (9) ve Orta Türkçe döneminin önemli eserlerinden Dîvânu Lugâti't-Türk (10) ile Kutadgu Bilig'den (11) verilen örneklerde “doğmak” fiili çocuğun dünyaya gelmesi anlamında etken çatıda kullanılmıştır.

Yine tarihî Türk lehçelerinden Kıpçak Türkçesi (12) ile Orta Asya Türklerinin uzun yıllar ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesinden (13) taranan örneklerde de (Kaçalın, 2011, s. 480-481) bu fiilin edilgen kullanımına rastlanmamıştır.

- (12) *Mên tanıkladır-mên sizge ulu sövünç, kim bugün toğdı barça elni kurtkardaçı.*
“Ben size büyük bir sevinci müjdeliyorum ki bütün halkı kurtaracak kişi bugün doğdu.” (Argunşah & Güner, 2015, s. 351)
- (13) *Anıñ tokgan türegen yiri Kışmir*
“Onun doğduğu yer Keşmir'dir.” (Atalay, 1970, s. 208)

Kıpçak Türkçesinde “kadının çocuk dünyaya getirmesi” anlamında ise “doğmak” fiilinin etken biçiminin değil, ettirgen biçiminin kullanıldığına dair örnekler bulunmaktadır:

- (14) *Ave Maria kim bizge tuvurdıñ bu cehanda anı kim Têñri tuvurur.*
“Selam Meryem ki bize doğurdun bu dünyada onu ki Tanrı doğurur.” (Argunşah & Güner, 2015, s. 375)

Radlov tarafından derlenen Kazakça metinlerde (15), Kazakların en eski destanlarında (16) ve toplumun ortak bilincini yansıtan, eskicil unsurları saklayarak nesilden nesle aktarılan atasözlerinde (17, 18) de “doğmak” fiilinin edilgen örneklerine rastlanmamıştır.

- (15) *Birinen ul, birinen kız tuwıptı* (Radlov, 1870, s. 224)
“Birinden oğlan birinden kız doğdu/ Birinin oğlu birinin kızı oldu.”
- (16) *Toğız jılда artınan bir ul tuwıp* (TÜRKSÖY, 2012, s. 18)
“Dokuz yıl sonra bir oğul (daha) doğdu.”
- (17) *Ul tuwsa, äkege tartar* (BS, 2010b, s. 333)
“Olan doğarsa, babaya çeker.”
- (18) *Batır tuwsa, el ırısı; jaybir jawsa, jer ırısı* (BS, 2010a, s. 358)
“Kahraman doğsa, ülke bereketi; yağmur yağsa, toprak bereketi”

Kazakçanın ilk sözlükleri yabancı misyoner ya da araştırmacılar tarafından konuşma dilindeki sözcüklerden yararlanılarak yapılan iki dilli sözlüklerdir. Kazakça üzerine ilk sözlük çalışması İlimsky tarafından hazırlanmıştır. Hacim olarak küçük olan sözlükte *tuwuw* fiiline madde başı olarak rastlanmamıştır. “çocuk doğurmak” anlamında ise *bala tabuw* “çocuk bulmak” (*rodit' rebyonka*) sözlükte yer almıştır (İlimskiy, 1860, s. 100). Bugün Kazakçada “çocuk doğurmak” anlamındaki *bala tabuw* ifadesi daha çok yaşlılar tarafından kullanılırken, gençler arasındaki kullanım sıklığı azdır. İlimsky'nin sözlüğünde yer alması bu ifadenin eskiden yaygın kullanılan bir ifade olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bir diğer erken tarihli sözlük ise Radlov'un Türk dillerinden derlediği malzemelerden hareketle oluşturduğu *Opit Slovarya Tyurskih Nareçiy* (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi) adlı hacimli sözlüğüdür. Bu sözlükte *tuwıluw* maddesi yer almamakta, *tuwuw* fiili için ise “doğurmak” (*rodit'*) ve “doğmak” (*rodit'sya*) karşılığı verilmektedir (Radlov, 1905, s. 1422).

Kazakçanın açıklanmalı sözlükleri ise iki dilli sözlüklere nazaran daha geç yıllarda oluşturulmuştur. Kazakçanın ilki 1959, ikincisi 1961 yılında çıkan iki ciltlik ilk açıklanmalı sözlüğünde *tuwuw* fiili “çocuğun dünyaya gelmesi” anlamında verilip örneklendirilirken, bu fiilin “çocuk doğurmak” kullanımına dair de örnek verilmiştir. Sözlükte *tuwuw* fiilinin bütün çatı biçimleriyle birlikte (*tuwıl-, tuwıs-, tuwdır-*) *tuwıluw* biçimi de fiilin edilgen şekli olduğunu belirtmek için sözlükte madde başı olarak verilmiştir (Keleşbayev, 1961, s. 371). İncelenen diğer açıklanmalı sözlüklerde *tuwuw* fiili “dünyaya gelmek, doğmak”, “doğurmak” ya da her iki anlam birlikte; *tuwıluw* fiili ise

“dünyaya gelmek, doğmak” olarak açıklanmış ya da örneklendirilmiştir (Buralkıulı, 2008, s. 576; Iskaşov, 1986, s. 254, 259; Januzaşov, 2008, s. 209, 819; Malbaşov, Esenova ve Hinayat, 2011, s. 388, 402; Wâli, Kurmanbayulı ve Malbaşov, 2013, s. 1218, 1281, 1284). Bu sözlüklerde “doğmak” (*düniyege kelüw* “dünyaya gelmek”) ve “doğurmak” (*bosanuw, bala tabuw*) anlamlarını karşılayan diğer madde başlarına baktığımızda genellikle *düniyege kelüw* “dünyaya gelmek, doğmak” karşılığı olarak *tuwıluw* verilirken “doğurmak” anlamındaki *bosanuw* ve *bala tabuw* madde başlarının karşılığı olarak *tuwuw* fiilinin verildiği görülür.

Çağdaş Kazak yazılı edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen ve Kazak edebî dilinin gelişimine büyük katkı sağlayan şair Abay Kunanbayulı’nın (1845-1904) eserlerinin diline baktığımızda *tuwıluw* biçimine rastlanmamaktadır ve “dünyaya gelmek” anlamında *tuwuw* fiili kullanılmaktadır:

(19) *Jas bala da anadan tuwğanda eki türli minezben tuwadı.* (Iskaşov, 1968, s. 619)

“Küçük çocuk da anneden doğduğunda iki türlü huyla doğar.”

Bütün bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda “doğurmak” anlamında *tuwuw* fiilinin geçişli kullanımının ve “doğmak” anlamında bu fiilin edilgen biçiminin Rusçadan taklit edilerek Kazakçaya geçmiş seçilmiş bir kopya olduğu düşünülmektedir. Nitekim Rusçada “doğmak” ve “doğurmak” için kullanılan fiiller de bu düşüncüyü pekiştirmektedir. Rusçada “doğurmak” anlamını karşılamak için etken çatıdaki *rodit* fiili kullanılırken “doğmak” anlamında bu fiilin *-sya (-ся)*³ son eki almış edilgen biçimi olan *rodit’sya* kullanılır:

(20) Rus. *Jenşçına rodila mal’çika.* “Kadın bir oğlan doğurdu.”

Kzk. *Äyel ul tuwdı.*

(21) Rus. *Kogda tı rodilas’ (rodilsya)?* “Sen ne zaman *doğuldun (doğdun)?”

Kzk. *Sen kaçan tuwildın/tuwdın?*

Yukarıda verilen örneklerden de hareketle Kazakçada *tuwuw* fiilinin etken çatıda “doğurmak”, edilgen çatıda “doğmak” anlamındaki kullanımlarının Rusça karşılıklarına benzetilerek yapılmış bir seçilmiş birleşme kopyası olduğu söylenebilir.

Anlam Bilimsel Edilgenlik

Edilgenlik; eylemin ön plana çıkarılmak istendiği, çeşitli sebeplerden dolayı öznenin/eyleyenin söylenmek istenmediği ya da bilinmediği vb. durumlarda, eylemin edilgenleştirici biçim birimlerle işaretlenerek ve cümledeki etkilenen (patient) rolündeki nesnenin özne pozisyonuna yükselmesi, dilbilgisel ilişkisini kaybeden öznenin ise cümleden atılması ya da seçimlik bir öge olarak cümleye dâhil edilmesiyle gerçekleştirilmektedir. Ancak edilgenlik, edilgenleştirici biçim birimler ya da birtakım söz dizimsel indirgelemeler olmadan anlamsal olarak da karşılanabilmektedir. Keenan ve Dryer’in (1985, s. 325, 326) de ifade ettiği gibi edilgenleştirme bir çeşit konuşturma (topicalization) sürecidir ve cümlede önemli olan bilginin öne çıkarılması şeklinde işlevsel bir görevi vardır. Bu bakımdan bazı diller biçim birimlerle işaretlenen edilgenliğin yanı sıra çeşitli yollarla anlamsal olarak da edilgen ifadeler üretebilirler. Edilgen anlam veren etken yapıları oluşturmanın en yaygın yöntemi, etken çatıda kişisiz⁴ üçüncü çoğul kişi zamirlerinin kullanılmasıdır (ör. 25, 26). İkinci yöntem öznenin etken cümleden basitçe silinmesidir. Üçüncü ve en az kullanılan yöntem ise öznenin etken çatıda birisi, kimi, bazıları vb. belirsiz zamirlerden oluşmasıdır (Karabulut, 2011, s. 197-202; Keenan & Dryer, 1985, s. 329-330). Tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki cümle kuruluşları incelendiğinde de çeşitli şekillerde anlam bilimsel edilgen yapıların kullanıldığı görülmektedir (Ayrıca bk. Erdem, 2003; Karabulut, 2011).

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde ses bilgisel nüansları bulunan (*bul-, bol-pol-, ol-* vb.) “olmak” fiili, Türk dilinin bazı tarihî dönemlerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde ana fiile çeşitli eklerle bağlanarak genellikle kılıcı belirsiz cümlelere olasılık ve yeterlilik anlamları katan yapılar oluşturur. Bu yapılar kılıcı belirsiz olduğundan dolayı yapısal olarak etken ancak anlamsal olarak edilgen ifadeler olarak gösterilebilir. Türkiye Türkçesinde yalnızca olumsuz biçimi kullanılarak imkânsızlık bildiren *olmak* yardımcı fiili kendinden önceki ana fiilin master hâli ile birleşerek geniş zamanın üçüncü şahıs olumsuz çekimine girer. Böylece, *-mak olmaz* birleşik fiilini meydana getirerek *misafirlerin yanında kötü konuşmak olmaz* vb. kılıcı belirsiz ifadeler oluşturur. Bu tür yapılar, *misafirlerin yanında kötü konuşulmaz* şeklinde anlamsal olarak edilgenlik ifade etmektedir. “olmak” yardımcı fiilinin kılıcı belirsiz edilgen ifadelerdeki bu işlevi Türkiye Türkçesinde hissedilmez derecede zayıflamışken, diğer çağdaş Türk dillerinde bu yapılarla sıkça karşılaşmaktadır (Korkmaz, 1995, s. 607-619).

Bu bağlamda Kazakçadaki *boluw* “olmak” fiili kendinden önceki ana fiilin master hâline yönelme durum ekiyle bağlanarak olumlu ve olumsuz cümlelerde kılıcı belirsiz/genel olasılık, izin, imkânsızlık gibi anlamlarıyla birlikte edilgenlik de ifade edebilmektedir:

(22) *Är kimge sentiwge bolmaydı.*

³ -sya ile biten fiiller edilgenlikten başka bağlama göre dönüşlülük, işteşlik gibi anlamları da ifade eder.

⁴ Burada “kişisiz” ile kastedilen gönderme yaptığı kişi grubunun anlaşılmadığı üçüncü kişi unsurlarıdır.

“Herkes güvenilirmez.”

(23) *Bul kitapı kaydan satıp aluwğa boladı?*

“Bu kitap nereden satın alınabilir?”

Yukarıdaki örneklerde edilgenliği biçim birimsel olarak işaretleyen bir unsur bulunmamakta olup edilgenlik bağlamdan sezilmektedir. Kazakçada *boluw* fiili ile kurulan yapıların dışında etken çatıda anlamsal olarak edilgenliği ifade eden başka örneklerle de karşılaşmaktadır.

(24) *Yağni normadan awıtқыp қoldanılıп ketken tulğalar az kezdespeydi* (URL-1)

“Yani kural dışı kullanılan örneklerle az karşılaşmıyor (karşılaşılmıyor)”

Türkiye Türkçesinde yapısal olarak ifade edilen pek çok edilgen cümle özellikle de geçişsiz fiillerle kurulan edilgen cümleler (ayrıntılı bilgi için bk. Pilgır, 2018) Kazakçada genellikle yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere edilgen biçim birimler kullanılmadan etken çatıda üçüncü kişide çekimlenerek anlam bilimsel olarak karşılanabilmektedir. Kazakçada edilgenliğin ifade edilmesinde Türkiye Türkçesine kıyasla anlamsal edilgenliğe daha sık başvurulmasının temelinde Kazakça-Rusça dil ilişkilerinin etkisi göz önünde bulundurulabilir. Fiillerin tek bir düzenli etken-edilgen yapı karşıtlığının olmadığı Rusçada bir ifadeyi edilgen hâle getirmenin birden fazla yolu vardır. Bunlardan biri tamamlanmamış görünüşteki fiillere (*nesoverşenniy vid*) -*nya* son eki eklemek⁵, bir diğeri *bit* ‘‘olmak’’ fiili ile bir edilgen ortaç kullanmak⁶, bir diğer yol ise cümleyi etken çatıda üçüncü çoğul kişide çekimlenen özne ile kurmaktır⁷. Bu özne, sadece biçimsel bir işleve sahip olup anlamsal olarak boştur. Rusçada yapısal edilgenlikten kaçınıldığı ve fikrin etken çatıda anlamsal olarak ifade edildiği sık sık görülür. Yapısal edilgenliğin Rusçada tamamen kabul edilebilir olduğu durumlarda bile, bunun yerine etken bir yapı kullanılabilir. Aslında yapısal edilgenlik edebî Rusça ile deneylerin ve süreçlerin anlatıldığı teknik Rusçada çok daha yaygın olmasına rağmen, konuşma dilinde genellikle daha az kullanılır (ayrıntılı bilgi için bk. Harrison, s. 1967). Dietrich’in ifadesine göre yapısal edilgenlik Eski Rusçada da bugün Çağdaş Rusçada olduğu gibi, günlük konuşmalarda kaçınılan bir yapıdır. Çağdaş Rusçada *Eta kniga vezde čitaetsya* ‘‘Bu kitap her yerde okunur’’ edilgen yapısı yerine *Etı knigu vezde čıtayut* ‘‘Bu kitabı her yerde okuyorlar’’ biçiminde belirsiz genel bir özneyi ifade eden etken bir yapı tercih edilmektedir (Dietrich, 2002, s. 125, 126).

Rusçada edilgenliğin yapısal olarak ifade edilmesinden ziyade genellikle etken çatıda anlam bilimsel olarak verilmesi Kazakçayı etkilemiş ve bu tür etken çatıda ve üçüncü kişide anlamsal olarak ifade edilen yapıların sıklığını arttırmış olabilir. Nitekim Kazakçaya Rusçadan çevrilen eser örnekleri ile aynı döneme ait orijinal eserlerin dilini inceleyerek Rusça ve Kazakçanın sözdizimini karşılaştıran Demesinova (1965, s. 166) Rusçanın etkisiyle meydana gelen söz dizimsel yapıların oluşumunu değerlendirdiği çalışmasında, Rusçanın etkisiyle Kazak edebî dilinde, belirsiz kişili cümlelerin giderek daha fazla kullanılır hâle geldiğini belirtir. Erken dönem eserlerinin dilinde bu tür cümlelere neredeyse hiç rastlanmazken, Rus eserlerinin Kazakçaya çevirilerinin etkisi altında, yüklem ifade ettiği eylemin öznesinin belirsiz olarak düşünülmesi yapıların kullanılmasına başlandığını ifade eder:

(25) Kzk. *Kelesi köşeni Karl Marks Köşesi deydi.*

“Bir sonraki sokağa Karl Marks durağı diyor (deniliyor)”

Rus. *Sleduyuşçuyu ulitsu nazıvayut ulitsej Karla Marksa.*

“Bir sonraki sokağı Karl Mark durağı olarak adlandırıyorlar (adlandırılıyor)”

(26) Kzk. *Burabay köliniñ ıgındağı kişkene қalanı sol köl atımen “Burabay” deydi.*

Rus. *Gorodok, raspolojenny u ozera Borovoye, po nazvaniyu ozera takje nazıvayut Borovoye.*

“Burabay Gölü yakınında bulunan kasaba, gölün adıyla Burabay olarak adlandırıyor (adlandırılır).”

Yukarıda verilen örneklerin Rusça karşılığında etken üçüncü çoğul kişide verilen fiil, Kazakçada etken çatıda ve üçüncü tekil kişide verilmiştir. Kazakçadaki bu tür yapılar, etkileşimde bulunulan dildeki benzer yapılardan etkilenecek kullanım sıklığını arttırmış olabilir. Bu bakımdan Kazakçada yapısal olarak edilgen çatıda kurulabilecek bir cümlenin Rusçada bu yapının sınırlı kullanımının etkisiyle tercih edilmeyip etken çatıda anlamsal olarak ifade edilmesi Rusçadan Kazakçaya yapılmış bir sıklık kopyası olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Çalışmamızda Kazakçadaki edilgenlik kategorisi ve edilgenliği ifade etmede kullanılan bazı yapılar dil ilişkisi bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ‘‘doğmak’’ fiilinin edilgen kullanımı ve edilgenliğin etken çatıda anlamsal olarak ifade edilmesi incelenmiştir. Tarihi Türk lehçeleri, Kazakçanın eski metinleri, sözlükleri, Kazak edebî dilinin kurucusu niteliğindeki kişilerin eserleri ve nesilden nesile sözlü bir şekilde aktararak gelen kalıplaşmış

⁵ *Deti často baluyutsya rodıtelıyami* ‘‘Çocuklar sık sık aileleri tarafından şımartılır’’ (Harrison, 1967: s. 8)

⁶ *Vse oni lyubili kogo-to i buli lyubımi* ‘‘Hepsi birini sevdi ve sevildi’’ (Harrison, 1967: s. 23)

⁷ *Tak eşçyo do ponvleniya İmre na svet, ego spasli sovetские soldatı* ‘‘Ve böylece İmre dünyaya gelmeden önce bile Sovyet birlikleri tarafından kurtarıldı’’ (Harrison, 1967: s. 38)

ifadeler olan atasözlerine baktığımızda “dünyaya gelmek, doğmak” anlamında *tuwuw* fiilinin edilgen biçimine (*tuwıluw*) rastlanmamıştır. İncelenen kaynaklarda “dünyaya gelmek, doğmak” anlamında etken çatıdaki *tuwuw* fiili kullanılırken; “doğurmak” anlamında bugün Kazak toplumunda eskimiş bir kullanım olan ve yaşlılar tarafından söylenen *bala taptı* (*bala* “çocuk”; *tabuw* “bulmak”) ifadesiyle karşılaşmıştır. Daha sonra *tuwuw* fiili hem “doğmak” hem de “doğurmak” anlamlarında kullanılmış ve “doğmak” anlamını karşılamak üzere edilgen biçimi olan *tuwıluw* ifadesi de sözlüklerde yerini almıştır. “doğurmak” anlamı için ise *tuwuw* fiili kullanılmaya devam etmiştir. Bugün *çocuğun dünyaya gelmesini* ifade etmek için *tuwuw* fiilinin mi yoksa *tuwıluw* biçiminin mi doğru olduğu hakkında hâlen Kazak dil bilimcileri ve ana dili konuşurları arasında bir tartışma vardır. “Dünyaya gelmek” anlamında *tuwıluw* kullanımının doğru olduğunu savunanlar çocuğun doğarken herhangi bir iradesinin söz konusu olmadığı argümanını ileri sürerken; buna karşı çıkanlar *ölüw* “ölmek” fiilinde de kişinin bir iradesi olmadığını fakat edilgen bir kullanımının bulunmadığı için *tuwıluw* biçiminin yanlış olduğunu savunmaktadırlar. İncelenen eserler, mevcut tartışmalar ve fiilin kullanımındaki ikilik *tuwıluw* biçiminin sonradan Kazakçanın sözcük dağarcığına girmiş ardından da kullanımı yaygınlaşmış bir yanlış olduğunu göstermektedir. Fiilin edilgen kullanımının altında Kazakça Rusça dil ilişkilerinin etkisi söz konusu gibi görünmektedir. Rusçada “doğurmak” anlamı için etken çatıdaki *rodit’* fiili kullanılırken, “doğmak, dünyaya gelmek” anlamında edilgen çatıdaki *rodit’sya* fiili kullanılmaktadır. Kazakçadaki bu edilgen biçim, Rusça karşılığından etkilenilerek Kazakçaya yapılmış bir seçilmiş birleşme kopyası olarak değerlendirilebilir.

Rusça etkisini akla getiren bir diğer durum ise Kazakçada edilgenliğin etken çatıda anlamsal olarak ifade edilmesinde görülen sıklıktır. Çeşitli araştırmaların da gösterdiği üzere Rusçada yapısal edilgenliğin günlük dildeki kullanımı azdır. Kazakçada yapısal edilgenliğin sıklığının azalıp anlamsal düzeyde alternatif yapıların daha fazla kullanılması Rusçanın etkisiyle bir sıklık kopyası örneği olarak değerlendirilebiliriz. Üç yüzyıla yakın bir süre boyunca etkileşim içinde yaşamış olan Kazak ve Rus toplumu arasındaki bu uzun süreli temas dili de etkileyerek edilgenlik kategorisinde Rusçadan kopyalamalar yapılmasına neden olmuştur. Kazakçanın fiil morfolojisindeki böylesi bir etkilenme iki dil arasındaki ilişkinin derinliği hakkında da fikir vermektedir.

Kısaltmalar

bk	Bakınız
BS	Babalar Sözi: Jüz Tomdıq
Kzk.	Kazakça
Rus.	Rusça
TDTEA	Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nevzat Köseoğlu, 2004)

Kaynakça

- Akkoyunlu, Z., & Ercilasun, A. B. (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: TDK.
- Arat, R. R. (2018). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabaıcı Yayıncılık.
- Argunşah, M., & Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk izleri*. İstanbul: Kronik Kitap.
- BS (2010a). *Babalar sözi: jüz tomdıq, 65*. Astana: Foliant.
- BS (2010b). *Babalar sözi: jüz tomdıq, 66*. Astana: Foliant.
- Buralkınlı, M. (2008). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi* Almatı: Mektep.
- Demisinova, N. H. (1965). Razvitiye strukturi prostogo predlojeniya v Kazahskom yazıke. In S. K. Kenesbaev (Ed.), *Progressivnoe Vliyaniye Russkogo Yazıka na Kazahskiy*. Alma-Ata: İzdatel'stvo NAUKA.
- Dietrich, A. P. (2002). *Eski Rusça dilbilgisi*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Erdem, M., & Pılgır, S. (2017). Türkçede geçişsiz fiillerin ayrımı üzerine. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)* 27, 159-174.
- Erdem, M. (1998). Türkçede fiillerin geçişlilik derecesi. *Dil Dergisi*, 71, 5-9.
- Erdem, M. (2003). Historical development of passives in Turkish. In A. S. Özsoy, D. Akar, M. Nakipoğlu-Demiralp, E. E. Erguvanlı-Taylan, & A. Aksu-Koç (Eds.), *Studies in Turkish Linguistics*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. 37-48.
- Erdem, M. (2017). Türk dillerinde geçişsiz ve geçişli fiil değişmesi ve sözdizimsel sonuçları: doğ- fiili örneği. *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 1-18.
- Harrison, W. (1967). Expression of the passive voice. In D. Ward (Ed.), *Studies in the Modern Russian Language*. Cambridge: Cambridge at the University Press. 5-46.
- Hopper, P. J., & Thompson, S. A. (1980). Transitivity in grammar and discourse. *Language*, 56(2). 251-299.
- İlminskiy, N. İ. (1860). *Materialı k izuçeniyu Kirgizskogo nareçiya*. Kazan: Tipografiy Universiteta.
- İskağov, A. (1968). *Abay tili sözdigi*. Almatı: Ğılım Baspası.
- İskağov, A. I. (1986). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi, 9*. Almatı: Ğılım Baspası.
- Januzağov, T. (2008). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi* Almatı: Dayk Press.
- Johanson, L. (2007). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler*. (N. Demir, Çev.). Ankara: TDK.
- Kaçalin, M. S. (2011). *Nevâi'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar*. Ankara: TDK.

- Karabulut, F. (2011). *Türk dilinde ve dünya dillerinde edilgen yapı tipolojisi: dilbilimsel bir inceleme*. Ankara: Grafiker.
- Keenan, E. I., & Dryer, M. S. (1985). Passive in the world's languages. In T. Shopen (Ed.), *Language Typology and Syntactic Description 1. Clause Structure*. Cambridge: Cambridge University Press. 243–281.
- Keleşbayev, İ. K. (1961). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi, II*. Almatı: Qazaq SSR Ǵılım Akademiyasınıñ Bapası.
- Korkmaz, Z. (1995). Türkiye Türkçesinde iktidar ve imkan gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*. Ankara: TDK. 607-619.
- Mağavin, M. (2016). Tuwılǵan men ölingen. *Jas Alas, Kökek*, 1-22.
- Malbağov, M., Esenova, K. & Hinayat, B. (2011). *Qazaq ädebi tiliniñ sözdigi, 14*. Almatı.
- Nakipoǵlu-Demiralp, M. (2001). The referential properties of the implicit arguments of impersonal passive constructions. In Taylan, E. E. (Ed.), *The Verb in Turkish*. Amsterdam: John Benjamins. 129-150.
- Perlmutter, D. M. (1978). Impersonal passives and the unaccusative hypothesis. *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 4, 157-189.
- Pılgır, S. (2018). *Merkezi Türk dillerinde geçişsiz fiillerin edilgen yapılması*. Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Radlov, V. V. (1870). *Obraztsı narodnoy literaturı Tyurkskih plemen, jivuşçih v yujnoy sibiri i cungarskoy stepi III*. Sanktpeterburg: Tipografiya İ. İ. Evfimovskago Mirovitskago.
- Radlov, V. V. (1905). *Opıt slovarya Tyurskih nareçiy III. 2. S. Peterburg*.
- Köseoǵlu, N. (2004). *Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi*, 28. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca metinler II: Maytrısimit*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- TÜRKSOY Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı. (2012). *Kız Jibek Kazak aşk destanı*. A. Turganbayev (Ed.), Ankara: Öncü Basımevi.
- Wäli, N., Qurmanbayulı, Ş., & Malbağov, M. (2013). *Qazaq sözdigi*. Almatı: Däwir Baspası.
- Elektronik Kaynaklar**
- URL-1 Ana tili. (2023, 3 Nisan). Erişim adresi: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/3652>